

Identitatea literară a scriitorilor români aflați „între două lumi”

Aliona GRATI, Inga DRUȚĂ

Studiul propune un model de lectură a literaturii exilului și, eventual, a diasporei, o perspectivă de percepere a variatei și spectaculoasei ei morfologii prin prisma teoriei narative a sinelui, elaborată de Paul Ricoeur. Se urmărește în textele acestor scriitori *identitatea personală*, adică cea a unui subiect aflat în relații cu o nouă societate, punându-se accent în mod special pe *identitatea narativă* și rolul acesteia în construirea identității personale.

Identitatea personală a unui scriitor este un proces, o istorie, o aventură și nimic nu ne permite să o fixăm la un moment oarecare al biografiei. În viziunea lui Ricoeur, narațiunea de sine are două forme de mediere: 1. „idem-identitatea” (*mêmeté*), ce presupune capacitatea conștiinței de a păstra o anumită unicitate și permanență prin diversele etape ale vieții; este vorba de continuitatea organică, de identitatea corporală a individului; 2. *identitatea „ca subiectivitate”* (ipseitate, sineitate – *ipséité*), ca o continuitate temporală a individului, identitate predispusă la schimbări, la redefiniri prin contactul cu realitatea. În raportul dinamic dintre aceste două variante de identitate – *identitatea-idem* și *identitatea-ipse* – se construiește identitatea personală.

Ricoeur utilizează conceptul de identitate personală altfel decât adepții cartezianismului, el nu presupune un subiect de origine transcendențială. Identitatea personală nu se poate articula, după hermeneutul francez, decât în dimensiunea temporală a existenței umane. Potrivit lui Paul Ricoeur, „Cunoașterea de sine este o interpretare” (Ricoeur 1995: 80-86), care este o cunoaștere indirectă, mijlocită de semne și texte; omul cunoaște istoria printr-o mediere de tip narativ. Identitatea-ipse sau identitatea narativă este limbajul identității personale, căci a te identifica sau a fi identificat nu înseamnă numai „a te proiecta asupra” sau „a te identifica cu”, ci înseamnă mai întâi de toate *a te transpune în cuvinte*. În momentul scrisului are loc acea întâlnire cu narațiunile străine care stimulează evadarea din sine a scriitorului în text. Pe de altă parte, identitatea-idem nu va permite nicicând fixarea definitivă în cadrele unui model identitar și va genera în permanență diferența.

Literatura română din diaspora reface narativ traiecte existențiale fragmentate ale individului polarizat între dorul de casă și imperativul adaptării la noile condiții de viață. Narațiunea exilului stă, vorba lui Ștefan Augustin Doinaș, „mărturie la imposibilitatea de a ne naște a doua oară”, la incapacitatea expatriatului de a renunța la mitologia sa personală, la ceea ce constituie însăși determinarea condiției sale. Înstrăinarea de patrie și de limbă perturbă în profunzime lumea „stabilizată”, rutinele anterioare. Schimbarea de model cultural presupune de acum înainte o „depășire de

sine”, imperativul de „a construi o altă identitate personală”, de „a fi la înălțime”, care se traduce printr-o frământare lăuntrică pronunțată ce riscă a declanșa o criză a identității. Exilatul capătă în noul peisaj cultural atributele unei ființe tranzitive, ale unui om cu două identități: una pe care i-o acordă țara-gazdă, și alta moștenită din țara de origine, văzută de a fi tot mai arcadiană, și pe care acesta nu vrea să o abandoneze. Salvarea și ieșirea din criză este posibilă doar printr-o „convertire identitară” (Anselm Strauss) sau, în cuvintele lui Peter Berger și Thomas Luckmann, printr-o *alternanță*, care înseamnă a deveni un *altul*, a schimba cultura sau credințele. Narațiunea de sine a scriitorilor mutați în altă limbă, în alt ambient și în altă mentalitate decât cele originare reprezintă un fenomen complex de redefinire a identității personale.

Pentru o in-patriere și o deplină împăcare cu „noua” identitate, subiectul trebuie să-și clarifice relațiile cu „vechea”, cu identitatea „originară”. Reconstrucția identitară este, de regulă, însoțită de un motiv important și decisiv care justifică tranziția de la vechile la noile credințe. Fiecare scriitor își găsește pentru sine repere, referințe, o nouă definiție despre el însuși, despre alții și despre sine. Unii, așa-numiții „avatori ai lui Ovidiu” (Laurențiu Ulici), se alimentează din speranța reînțoarcerii în patria de unde au fost izgoniți de putere, cum a fost, spre exemplu, Vintilă Horia, a cărui literatură este expresia unei puternice nostalgii după patrie și a dorului de casă. Glisarea oarecum lejeră a acestora între patria originară și cea adoptivă se datorează, de regulă, înțelegerii esenței infernale a politicilor totalitare estice, a ostilității și prigoanei regimului comunist față de orice tentativă de exprimare ideologică liberă, care reprezintă fapte incompatibile cu credințele personale. Alții găsesc argumente mai puțin tragice, pledând pentru o autoexilare benevolă în miezul de progres occidental. De exemplu, întrebare fiind despre motivele emigrării în Franța, Matei Vișniec spune următoarele: „...există destine și destine. Sunt oameni care intră în război cu puterea. Sunt oameni care se retrag în turnul de fildeș. Sunt oameni care, poate mai norocoși, pleacă pur și simplu să-și caute personalitatea în altă parte, identitatea în alte ținuturi. Eu cred că fac parte din această categorie, a treia” (Vișniec 1992). Este bine cunoscut titlul cărții lui George Astaloș, *Fie pâinea cât de grea, tot mai bine-i la Paris*, care etalează opțiunea autorului pentru o „conștiință de european”. Într-un interviu din revista „Cronica” din 1992, scriitorul mărturisește că nu s-a simțit în exil la Paris. „Astăzi se tinde spre o naționalitate europeană. [...] Deci pentru mine, deplasarea asta din Sud-Estul Europei spre centrul ei (nu mă refer la centrul geografic, ci la faptul că inima Europei ar fi Parisul, Hexagonul) a însemnat o aventură spirituală, cauzată, evident, de dorința unei îmbogățiri spirituale” (Astaloș 1992). Vizavi de acești scriitori nu se mai poate utiliza, după cum a menționat Monica Lovinescu, conceptul de „exil”, ci cel de „diasporă”. Atât pentru unii, cât și pentru alți intelectuali estici, exilul în Occidentul capitalist este totuși, în condițiile maniheismului ideologic sovietic, o *odisee a libertății și afirmării*.

Lista scriitorilor români care „au reușit să depășească handicapul exilului” (Gh. Glodeanu) și chiar să cucerească Occidentul este impunătoare; acum câțiva ani, Laurențiu Ulici număra 280 de scriitori români peste hotare. Mircea Eliade, Eugen Ionescu, Emil Cioran, Vintilă Horia, Petre Dumitriu, Matei Vișniec, Gabriela Melinescu, Andrei Codrescu, Norman Manea, Paul Goma, Dumitru Țepeneag,

Virgil Tănase, universitarii Matei Călinescu, Virgil Nemoianu, Toma Pavel, Ioan Petru Culianu, Mihai Spăriosu, publiciștii Monica Lovinescu și Virgil Ierunca etc. sunt tot atâtea dovezi ale faptului că ex-patrierea uneori echivalează cu o acțiune catalizantă a creativității.

Trăsăturile comune sau narațiunile frecvente ale exilului sunt legate inevitabil de o nouă formulă de tragism de substanță a lumii moderne, ce implică alienarea ființei, imposibilitatea comunicării, disoluția identității, dezumanizarea, deșădăcinarea, înstrăinarea, ruperea *sinelui* din spațiul benefic și necesar etc. Scrierile din exil devin inevitabil autoreferențiale, majoritatea scriitorilor problematizează propria condiție de român aflat „între două lumi”: pe de o parte, stă „paradisul pierdut” și, pe de altă parte, lumea „libertății și a posibilităților”. Conștiința apartenenței la două sisteme culturale diferite, la două limbi, integrarea în spiritualitatea europeană sunt trasee narative inerente oricărei formulări a identității literare din diasporă. Fiecare scriitor însă are o anumită perspectivă și modalitate literară personală de figurare a acestor tendințe polarizante, feluri de a ancora simbolicul în expresii de identitate personală.

„Relația cu altul” se află în centrul procesului de definire a identității personale, atât în viața privată, cât și în relațiile interculturale ale scriitorului din diasporă. Traiectul individual modern este în linii mari o expresie a unui exil interior, expresia întoarcerii înspre sine, retragerea în propria conștiință. Cei care au avut experiența unui exil fizic au trebuit să escaladeze egocentrismul modern și să-și construiască identitatea prin raportare la Celălalt. După unul dintre teoreticienii identității, Claude Dubar, persoanele care trec printr-o experiență a rupturii și, în consecință, printr-o criză identitară recurg adesea la o „retragere în sine” iluzorie, căci oricât ai încerca să te retragi în primordialitate, acolo unde ai putea fi singur „cu tine însuși”, oricum va rămâne o legătură cu cel „din afară”, care a provocat rana: acesta este străinul, adversarul, inamicul, acela care se face vinovat, spre exemplu, de expatrierea mea (Dubar 2003: 159-160). Identitatea narativă, potrivit lui Ricoeur, se articulează, cel puțin în prima jumătate a definiției, pornind de la altul („a se povesti pe sine pornind de la altul”) (Ricoeur 1990: 34). În cealaltă parte, sinele narativ trebuie să articuleze un proiect de viață unitar, o credință și o atitudine personală.

Existența majorității scriitorilor români în exil e, de regulă, o *scindare*: după o vârstă a creației în limba română urmează o vârstă în franceză, italiană, engleză sau suedeză. Dislocarea lingvistică este unul din aspectele fundamentale care au suscitat mai multe discuții în cadrul temei exilului. Pentru oricine trăiește experiența migrației, trecerea la o altă limbă are un impact psihologic considerabil și este cu atât mai mult resimțit în cazul unui scriitor, a cărui relație cu limbajul este mult mai profundă și mai complexă decât utilizarea obișnuită a acestuia. Oscilarea între limba maternă și limba „de adopție” accentuează condiția de liminalitate a scriitorului emigrat care e nevoit să suporte travaliul transferului semantic. Ființa unui astfel de scriitor nu se dedublează, ci se frânge uneori în două ființe autonome. Este cazul să amintim de experiența literară a lui Eugen Ionescu sau de cea a lui Tristan Tzara.

Limba este exponenta unei culturi și a unui întreg sistem de valori, prin intermediul căreia ne percepem pe noi înșine și locul nostru în lume. Condiția lingvistică de frontieră condiționează o identitate literară de tranziție, dificil de

rezolvat, căci, susține cercetătoarea Anca Băicoianu, „Schimbarea limbii este, în felul ei, similară cu trecerea unei frontiere și are drept efect o schimbare de perspectivă nu doar asupra culturii al cărei vehicul este, ci și asupra sinelui pe care îl exprimă” (Băicoianu 2009: 247).

Identitatea literară a lui Emil Cioran se articulează în jurul aceluși „lirism al negativității”, prezent în toată opera scriitorului și care îl apropie spiritual de creatorii avangardei. Una dintre dominantele literaturii cioraniene scrise în franceză este sfâșierea lăuntrică generată de senzația de pierdere a identității odată cu trecerea la o altă limbă de exprimare filosofică. Potrivit traducătoarei Irina Mavrodin, adoptarea francezei pentru Cioran este sinonimă cu trecerea la o stare de ordine și de rigoare în însuși modul său de a scrie și de a gândi, pe care le remodelează. Limba franceză și limba română sunt resimțite de Cioran ca două tipare: unul, propice „delirului” – termen utilizat de el însuși de mai multe ori – revărsării, despletirii baroce din cărțile lui scrise în limba română, celălalt favorizând autocontrolul, luciditatea rațională. Opțiunea pentru franceză are, în cazul lui Cioran, importante reverberații în plan existențial, care însoțesc procesul scriptural pe toată traiectoria lui. Dar stratul cel mai profund, cel în care „se construiește totul” și care în mod paradoxal „alimentează totul”, rămâne limba română, zestre inalienabilă, mult iubită, deși bine ascunsă, și care reapare, devine iar vizibilă în apropierea sfârșitului, în timp ce franceza – conform mărturiilor celor mai credibile – se retrage, dispare, după ce menirea ei de a-l proiecta pe Cioran, ca scriitor și filosof, pe cerul literelor și al filosofiei universale, este îndeplinită (Mavrodin 2006: 44-45). Negativitatea proiectată atât asupra limbii române, cât și a celei franceze, devine astfel una „productivă”, după Eugen Simion. Scrisul, inclusiv în franceză, reprezintă pentru Cioran o eliberare de încordarea infinită provocată de trăirea neantului.

„Migrația lingvistică are drept corolar, susține Anca Băicoianu, necesitatea unei permanente *traduceri*: comunicarea de sine într-un limbaj dacă nu străin, cel puțin impropriu, dar și nevoia de a reinventa limba de adopție astfel încât să devină capabilă să exprime o experiență exterioară tradiției al cărei vehicul obișnuit este (sau s-a obișnuit să fie).” (Băicoianu 2009: 248) Experiența traducerii din franceză în română a unor romancieri (Alain Robbe-Grillet, Pinget), esești (Albert Béguin) și filosofi (Jaques Derrida, Alexandre Kojève) și viceversa, din română în franceză a poezilor Leonid Dimov, Daniel Turcea, Ion Mureșan, Marta Petreu, Emil Brumaru și Mircea Ivănescu, a determinat construcția identitară a scriitorului Dumitru Țepeneag, identificările lui cu valorile, normele, idealurile sau modelele. Unul dintre romanele sale, *Cuvântul nisiparniță (Le mot sablier)*, debutează în română pentru ca exact la jumătatea textului să treacă la limba franceză, fapt ce poate fi considerat chiar o metaforă a identității literare a autorului româno-francez. Și totuși, Dumitru Țepeneag se declară scriitor român: „Eu mă consider scriitor român. Unii îmi recunosc statutul; alții se fac că se uită în altă parte. Om muri și om vedea!..” (Țepeneag 2004: 383) și, după ce-i apar trei cărți în limba adoptivă, revine la română. Pentru scriitor etnonimul clarificator este acela care îi identifică limba maternă. În cele mai multe cazuri, are loc o transplantare, și nu o împământenire dintr-un *humus* lingvistic în altul.

După Norman Manea, identitatea literară este determinată de limba în care se exprimă scriitorul:

Limba este, până la urmă, locuința, patria, refugiul, cochilia, dar și nebuloasa creatoare în care scriitorul își caută vocea, tema, amprenta artistică, în care experimentează articulările mobile ale eului său și ale lumii. [...] Scriu în limba română. Nu mai există alternativă la această premisă. [...] Limba definește, totuși, cred, înainte de orice altceva, scriitorul (Manea 2004: 254).

Limba română în exil, spune Norman Manea, este o „limbă pribeagă”, influențată de limba și cultura curentă. Bilingvismul sau plurilingvismul se convertește într-o modalitate nouă de cunoaștere și descriere a lumii. Scriitorul emigrant este pus în situația de a reconstrui lumea obișnuită, de a reinventa limbajul și, deci, de a se reinventa pe sine. Gabriela Melinescu consemnează în *Jurnal suedez*: „Observ că sunt o altă persoană în această limbă foarte muzicală, cu vocale ciudate pe care se poate dansa” (Melinescu 2002: 12). Produsul acestei metamorfoze se arată a fi un *eu hibrid* care cumulează mai multe experiențe culturale și existențiale, mai multe vârste, dar aceasta nu înseamnă dispariția eului profund. Cu timpul, suedeza începe să o apese pe scriitoarea exilată, devine o povară și atunci revenirea la română este singura cale de a putea crea ceva: „Nicăieri nu mai sunt pe un pământ ferm – și spaima că limba învățată de la mama mă va sabota într-o zi. Trebuie neapărat să aud limba română vorbită, numai ea mă poate inspira și-mi poate da aripi ca să compun și eu ceva nou” (Melinescu 2008: 279).

Condiția de frontieră între două limbi, două culturi, două modele culturale etc. transformă textul într-un câmp al intertextualității, care condiționează o oscilare între istorie și ficțiune. Interpretarea narativă de sine împrumută, după Ricoeur, „atât de la istorie, cât și de la ficțiune” (Ricoeur 1995: 80). Modelul narativ al lui Vintilă Horia – literatura lui Ovidiu aflat în exil – este complementar „poveștii de viață” personale, proiectând-o în ficțiune. Similitudinile dintre *Dumnezeu s-a născut în exil* și *Triste sau Pontice* sunt evidente, cel puțin la nivelul temei „paideice”, dacă nu și al formei narative. Identitatea literară a scriitorului Vintilă Horia poate fi înțeleasă prin prisma conceptului de nostalgie, care desemnează un mecanism de apărare împotriva schimbării și a angoasei pe care o poate produce trecerea timpului. Nostalgia este o modalitate de reconstruire a trecutului în scopul integrării unui eu anterior în contextul sinelui prezent, dar și un fenomen care marchează contrastul subiectiv între paradigme identitare succesive. Nostalgia structurează identitatea personală a ambilor scriitori, prilejuind meditații atât despre dorul de casă, cât și despre inexorabila trecere a timpului.

Exilul a jucat un rol considerabil în afirmarea unei opoziții imposibile în țară, opoziție politică în primul rând și, implicit, culturală. Construcția identitară a lui Paul Goma are loc printr-o „afiliere colectivă”, printr-o proprie situație în literatura subversivă, disidentă, caracteristică exilaților estici. Dincolo de comentariile privind reacțiile insurgente ale lui Paul Goma față de realitatea social-politică, se poate vorbi, cu siguranță, și despre o identitate literară a scriitorului. Pe lângă dimensiunea contestatară, ostentativ discutată, autorului i s-a recunoscut meritul de a produce o scriitură care, pornind de la propria biografie, „se instalează durabil ca valoare în ficțiune și în regimul autenticității” (Simuț 2004: 192). Considerațiile unor personalități notorii – „un excepțional poet al cruzimii” (I. Negoitescu), „Disident Absolut” (I. Simuț), „estet al sadismului” (L. Hanganu) ș.a. – îi reabilitează, în mare, opera adeseori devastată de calificările denigratoare, punându-i în lumină prestața

estetică. Odată declarat, echilibrul dintre cele două dimensiuni – disidența anticomunistă, antitotalitaristă și valoarea artistică – reclamă o punere a literaturii lui Paul Goma în descendența unei tradiții a meditațiilor etico-politice și, totodată, o reevaluare a acesteia prin integrare în și prin raportare la specificul literar. Trebuie menționat că romanul *Din Calidor*, în care starea beligerantă este atenuată de sentimentul nostalgic al naratorului, îi reliefează capacitatea de a configura un univers literar în dialog cu importanți creatori europeni ai „amintirilor din copilărie”.

Condiția actuală a scriitorului în diasporă poate fi definită prin fraza lui Matei Vișniec: „Sunt omul care trăiește între două culturi, între două sensibilități, care are rădăcinile în România și aripile în Franța”. Căderea regimului comunist, ideea de globalizare anulează tensiunile polarizante ale exilatului marginalizat. „Nu mă simt nici român, nici francez, nici altceva. Sunt un «métèque», un străin care poate să se simtă bine și la Paris, și la București. Sunt peste tot și nicăieri...” susține Bujor Nedelcovici (Nedelcovici 2007). Scriitorii din diasporă beneficiază de momente extrem de favorabile de a-și afirma în plan mondial identitatea personală, implicit, de a ne face cunoscute valorile, de a crea imaginea românilor ca aparținători Europei.

Bibliografie

- Astaloș 1992: George Astaloș, în „Cronica”, nr. 134.
- Băicoianu 2009: Anca Băicoianu, *Exil în timp, exil în spațiu: frontiera în/ca ficțiune*, în *Identitate de frontieră în Europa lărgită*, Iași, Editura Polirom.
- Dubar 2003: Claude Dubar, *Criza identităților. Interpretarea unei mutații*, Chișinău, Editura Știința.
- Mavrodin 2006: Irina Mavrodin, *Despre traducere literal și în toate sensurile*, Craiova, Editura Scrisul Românesc.
- Manea 2004: Norman Manea, „Ca scriitor în exil, am avut de făcut față unei teribile traume: traducerea”, interviu realizat de Ion Simuț, în *Reabilitarea ficțiunii*, București, Editura Institutului Cultural Român.
- Melinescu 2002: Gabriela Melinescu, *Jurnal suedez*, vol. II (1984-1989), Iași, Editura Polirom.
- Melinescu 2008: Gabriela Melinescu, *Jurnal suedez*, vol. IV (1997-2002), Iași, Editura Polirom.
- Nedelcovici 2007: Bujor Nedelcovici, *În literatură las o porțiță de salvare*, interviu realizat de Ovidiu Șimonca, în „Observator cultural”, 28 iunie, nr. 378.
- Ricoeur 1995: Paul Ricoeur, *Identitatea narativă* (1988), traducere de Lucian Popescu, în „Krisis”, nr. 2, p. 80-87.
- Ricoeur 1990: Paul Ricoeur, *Soi-même comme un autre*, Paris, Seuil.
- Țepeneag 2004: Dumitru Țepeneag, „Eu rămân hegelian, nu cred în... visuri”, interviu realizat de Ion Simuț, în *Reabilitarea ficțiunii*, București, Editura Institutului Cultural Român.
- Vișniec 1992: Matei Vișniec, interviu realizat de Gellu Dorian, în „Cronica”, nr. 123.

L’identité littéraire des écrivains roumains situés entre „deux univers”

Cet étude représente une mise en pratique de la théorie narrative de soi-même, élaboré par Paul Ricoeur, sur la prose de certains écrivains roumains qui ont commencé à écrire en français sous divers prétextes: Paul Goma, Emil Cioran, Dumitru Țepeneag, Virgil Tănase, Matei Vișniec et d’autres.

D’une part on suit „idem-l’identité” (*mêmeté*), plus exactement il s’agit de la capacité de l’identité de garder une certaine unicité et constante. D’autre part il y a l’identité comme „subjectivité” (*l’ipséité*) qui est un agent de la différence et de la divergence.

Conformément aux variantes roumaine et française des textes, on constate que malgré les valeurs de la culture française (l’identité narrative) adoptés plus ou moins par les écrivains, la culture roumaine (l’identité personnelle) reste la structure de profondeur, le code génétique de leurs structures.

*Institutul de Filologie al Academiei de Științe a Republicii Moldova
CHIȘINĂU, REPUBLICA MOLDOVA*

